

Biuletyn Informacji Publicznej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego

Adres artykułu: <https://bip.sggw.edu.pl/arttykul/lesne-slady-pamieci-o-badaniu-cmentarzy-rodowych-wojewodztwa-warminsko-mazurskiego>

Leśne ślady pamięci. O badaniu cmentarzy rodowych województwa warmińsko-mazurskiego

Listopad jest w całym kalendarzowym roku momentem szczególnym w kontekście funkcjonowania cmentarzy. Pierwszego i drugiego dnia tego jesienno-miesięca polskie cmentarze rozjaśnia światło zniczy a groby giną pod kobiercem z kwiatów. Wówczas wszystkim udziela się nastrój refleksji a opinia publiczna częściej pochyla się nad tematem śmierci i przestrzeni dedykowanej tym, co odeszli.

Ten przypadający na listopad pik zainteresowania cmentarzami to także doskonała sposobność, aby przybliżyć projekt badawczy NCN Opus pt. „Ideologiczne wymiary krajobrazu kulturowego. Semantyka cmentarzy rodowych Prus Wschodnich w świetle źródeł literackich i nieliterackich od XIX do połowy XX wieku”.

Na przełomie XVIII i XIX wieku doszło w całej Europie do gwałtownych przeobrażeń w prawie pogrzebowym i sposobie grzebania zmarłych. Zaprzestano wówczas pogrzebów w podziemiach kościołów i na ciasnych cmentarzach przykościelnych, tworząc nowe rozległe cmentarze poza obszarami zwartej zabudowy mieszkalnej. Zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy medycznej, cmentarze miały zatrzymywać powietrze, glebę i wody podskórne śmiercionośnymi wydzielinami zwłok. Miejsca przeznaczone do grzebania zmarłych należało wypchnąć jak najdalej poza obszar osad. Te nowe wytyczne w aspekcie lokalizacji cmentarzy, uzupełnione o romantyczną percepcję natury stały się impulsem dla zakładania cmentarzy rodowych. Cmentarze rodowe to specyficzny typ miejsca pochówku, w obrębie którego mieściły się groby ściśle określonej grupy tj. rodów arystokratycznych i właścicieli majątków ziemskich wywodzących się najczęściej z zamożnego niemieckiego mieszczaństwa. Cmentarze te były zakładane od początku XIX wieku aż do kresu byłej prowincji Prusy Wschodnie w 1945 roku.

Pomysłodawcy oraz kierownicy projektu profesor Magdalena Kardach (UAM w Poznaniu) oraz profesor Jacek Kowalewski (UWM w Olsztynie) stworzyli interdyscyplinarny zespół badawczy, do którego obok historyków, historyków sztuki zaprosili także architektów krajobrazu. Grant koncentrował się na czytaniu krajobrazu. A że krajobraz to tekst kultury, palimpsest minionych i współczesnych oddziaływań to jego poznawanie wymaga odkrywania różnych warstw. Wymaga tropienia różnych światów związanych z krajobrazem przyrodniczym, dziedzictwem materialnym oraz siecią historycznych, kulturowo definiowanych znaczeń. Jednym z zakładanych celów projektu badawczego było odtworzenie programów przestrzenno-kompozycyjnych wschodniopruskich cmentarzy rodowych tj. opracowanie modeli cmentarzy w aspekcie:

lokalizacji, powiązań z krajobrazem oraz kompozycji (układu przestrzennego z uwzględnieniem elementów zagospodarowania, w tym szaty roślinnej). Za badania o charakterze przyrodniczo-krajobrazowym odpowiadały Anna Długozima i Izabela Dymitryszyn z Instytutu Inżynierii Środowiska Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Badaczki – adiunktki w Katedrze Sztuki Krajobrazu przed tym projektem miały już w swoim zawodowym, naukowym portfolio projekty badawcze prowadzone na cmentarzach historycznych. Odpowiadały m.in. za część badawczą i organizacyjną obozów studenckich prowadzonych w mazurskich lasach w aspekcie identyfikacji i waloryzacji nieczynnych cmentarzy ewangelickich na potrzeby wpisywania tych obiektów w program szlaków turystycznych.

W niniejszym tekście zaprezentowano swoisty narzędziownik – zestaw analiz, baz danych, z których warto korzystać badając cmentarze. Badania, za które odpowiadały badaczki z naszej Alma Mater miały charakter studium krajobrazowo-przyrodniczo-historycznego. To zintegrowane podejście badawcze warunkowane było przez fenomen obiektów. Cmentarz jest założeniem o przyrodniczo-architektonicznym charakterze. Jako element integrujący środowisko przyrodnicze i kulturowe składa się z wielu warstw i wartości przestrzennych. Jego osadzenie w krajobrazie, kompozycja przestrzenna, nadane mu role społeczno-kulturowe wynikają z dokonującej się w jego przestrzeni synergii cech środowiska przyrodniczego i kulturowego, dlatego badanie cmentarza (cmentarzy) wymaga wrażliwości oraz wielowymiarowego, nieszablonowego myślenia. Prace badawcze wykonywano zgodnie z zasadą od ogółu do szczegółu. Najpierw badano kontekst krajobrazowy cmentarza, jego położenie względem założenia dworsko-parkowego (ogrodowego) a następnie kompozycję i skład gatunkowy roślinności.

kwerenda źródeł, gromadzenie materiałów wyjściowych (kartograficznych, ikonograficznych)

Badania położenia cmentarza w krajobrazie oraz w relacji do majątku ziemskiego dokonano poprzez retrospektywną analizę komparatystyczną. Materiałem referencyjnym prezentującym współczesny kontekst krajobrazowy cmentarzy były ortofotomapy udostępnione w Geoportalu Otwartych Danych Przestrzennych oraz wizualizacje numerycznego modelu terenu (NMT), który powstał w wyniku lotniczego skanowania laserowego LIDAR (<https://polska.e-mapa.net/>). Materiał porównawczy stanowiły natomiast arkusze mapy Topographische Karte Messtischblatt w skali 1:25000 prezentujące obszar opracowania w latach 20.-40. XX w. Historyczne mapy w postaci cyfrowej pozyskano z bazy Mapster (<http://igrek.amzp.pl/>). Materiał wyjściowy do badań stanowiły także karty cmentarzy rodowych, karty ewidencyjne zespołów pałacowych, folwarcznych oraz dokumentacja ewidencyjna parków pozyskane z

Pracowni Ewidencji Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Zdecydowana większość tych ww. materiałów doczekała się digitalizacji i jeśli tylko posiadamy dostęp do internetu łatwo możemy je pobrać korzystając z baz: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> lub <https://zabytek.pl/pl>. Oba portale posiadają intuicyjne wyszukiwarki.

inwentaryzacja, prace terenowe

Badaczki przejechały kilka tysięcy kilometrów poszukując w terenie 40 wytypowanych do pogłębionych studiów krajobrazowo-przyrodniczych obiektów. Nie jest nadużyciem wprowadzone w powyższym zdaniu sformułowanie „poszukując”.

W bogatym krajobrazie historycznym dawnych Prus Wschodnich szczególną rolę odgrywały malowniczo sytuowane pałace i dwory, często otoczone parkiem. Ogrody dworskie i pałacowe lokalizowane były zawsze w starannie wybranych przestrzennych kontekstach krajobrazowych. Ten kontekst determinował także scenerię cmentarza. Dogodne warunki ku temu (obecność falistej rzeźby terenu, mnogość obiektów hydrograficznych, deniwelacje) stwarzał także młodoglacjalny krajobraz makroregionów Pojezierze Iławskie, Pojezierze Mazurskie, Pobrzeże Gdańskie, w których to poszukiwano cmentarzy. Nie bez kozery cmentarze rodowe określa się mianem obiektów krajobrazowych.

Obecnie zapomniane, opuszczone cmentarze – będące świadectwem wielokulturowej historii Polski, powoli znikają. To ostatni dzwonek aby je ocalić, zamarkować w krajobrazie i wyeksponować tę spuściznę przedwojennej Polski. Zdecydowana większość spośród 40 objętych badaniami cmentarzy jest silnie przekształcona po nacjonalizacji dawnych majątków pruskich w 1945 roku: nagrobki są destrukcjami, albo zostały rozkradzione, ich układ przestrzenny jest nieczytelny. Na szkodę nieczynnych dziś cmentarzy rodowych działa nie tylko upływający czas, ale także ludzka niepamięć, ignorancja... Niewiele osób (poza służbami leśnymi, osobami zainteresowanymi sztuką sepulkralną, historią regionu) zdaje sobie sprawę z ich istnienia.

Obecnie identyfikacja nieużytkowanych cmentarzy jest utrudniona ze względu na las, który przejął nad nimi władanie. Z tego powodu rzadko ich pozostałości są nanoszone na mapy turystyczne (chyba, że reprezentują wysokie walory artystyczne czy historyczne). Cmentarz odkryty w leśnej gęstwinie to duża niespodzianka. Możemy przez chwilę poczuć się jak Indiana Jones – odkrywając przeszłość. Uzmysławiając sobie, że las po którym spacerujemy to całkiem współczesna scenografia, która kamufluje przedwojenną historię Polski. Jeszcze kilkadziesiąt lat temu teren ten stanowił ważny element zagospodarowania oraz stylu życia społeczności lokalnej. Dociera do nas, że las jest tylko kolejną warstwą krajobrazu, która przykryła XX-wieczne i wcześniejsze dzieje tego miejsca. I że wtórne zdziczenie krajobrazu to efekt

reperkusji powojennych. Właśnie na ich skutek na ziemiach polskich dokonały się największe przemiany w kontekście założeń sepulkralnych. Jedną z wielu konsekwencji II wojny światowej było przesunięcie granic państwowych i dążenie do uzyskania możliwie jednolitej struktury narodowościowej, co wiązało się z prowadzeniem przez poszczególne rządy polityki przesiedleń oraz zacierania śladów wielokulturowości (jednym z jej symboli były cmentarze ewangelickie). Z opuszczeniem wiąże się zacieranie czytelności cmentarzy w krajobrazie. Brak społeczności lokalnej to brak dbałości o przestrzeń cmentarza, brak nowych pochówków i stopniowe anektowanie cmentarzy przez przyrodę, ich zanikanie w krajobrazie powoduje coraz większe problemy z ich odnalezieniem. A gdy gaśnie pamięć ludzi, pozostają tylko artefakty, które wyjdą zwycięsko z próby zniszczenia ich przez siły przyrody i upływający czas i będą świadczyć o przeszłości, opowiadać o zmarłych członkach społeczności.

Narzędziem pomagającym przy agregowaniu danych była autorska karta charakterystyki cmentarza, zakładana niezależnie dla każdego obiektu. Jej układ i zawartość wzorowane były na karcie ewidencyjnej cmentarza. Ww. formularz został podzielony na cztery części: I – Dane ogólne o obiekcie, II – Cmentarz w krajobrazie (IIA. Uwarunkowania historyczne tj. struktura użytkowania w otoczeniu cmentarza, profil topograficzny, cechy krajobrazu z cmentarzem – jakie elementy fizjograficzne są powiązane z cmentarzem, na co roztaczał się widok z cmentarza? IIB. Uwarunkowania współczesne – postrzegalność cmentarza we współczesnym krajobrazie tj. typ krajobrazu z cmentarzem, stopień widoczności cmentarza w krajobrazie, elementy identyfikujące lub ułatwiające identyfikację cmentarza w krajobrazie), III – Cmentarz w relacji do majątku (IIIA. Uwarunkowania historyczne tj. charakterystyka, kompozycja założenia dworskiego, założenie dworskie a cmentarz – badanie relacji), IV. Kompozycja cmentarza (elementy zagospodarowania cmentarza, nagrobki, elementy kompozycji cmentarza, roślinność intencjonalna, kompozycja sakralna, schemat kompozycji cmentarza).

inwentaryzacja dendrologiczna

Z uwagi na przekształcenia własności i użytkowania terenu oraz postępującą sukcesję ekologiczną zachowane jeszcze formy roślinne uległy zniekształceniu, dlatego podjęto próbę pomiaru pierśnicy najważniejszych drzew występujących w obiekcie i na tej podstawie orientacyjnego tylko oszacowania wieku zachowanych egzemplarzy drzew. Datowania dokonano na podstawie tablicy wieku drzew Longina Majdeckiego. Metoda ta jest szacunkowa i służy do klasyfikacji drzew do klas wieku. Jej mała dokładność jest jednak równoważona łatwością i szybkością stosowania a przy tym uzyskiwany przybliżony wiek drzewa jest wystarczający dla identyfikacji najstarszych elementów zieleni. Datowanie to więc pozwoliło odróżnić drzewa zasadzone w okresie zakładania i

funkcjonowania cmentarza od samosiewów późniejszego okresu a w efekcie podjąć próbę określenia pierwotnego układu zieleni wysokiej.

zdjęcie fitosocjologiczne

Analizując roślinność cmentarzy rodowych posłużono się metodą Braun-Blanqueta, polegającą na wykonaniu zdjęć fitosocjologicznych czyli opisów struktury przestrzennej, gatunkowej i ilościowej pokrycia roślinnego obiektu na odpowiednio wybranej powierzchni próbnej. W zależności od wielkości badanego obiektu powierzchnią próbną był cały cmentarz lub jego część, tak by zdjęciem objąć min. 400 m kw. Na każdym cmentarzu zdjęcia powtarzano dwukrotnie, w końcu kwietnia i około połowy września. W ten sposób opisano roślinność pory wczesnowiosennej i końca lata, aby uchwycić pełny skład gatunkowy, zmieniający się wraz z porą roku. Trudność badań polegała na tym, że szata roślinna cmentarzy rodowych uległa przekształceniu na skutek wydarzeń historycznych, które doprowadziły do ich porzucenia po 1945 roku. Dlatego obliczono wskaźnik stałości gatunków tak aby zdefiniować gatunki najczęściej występujące na cmentarzach. Obliczono także dominację gatunkową aby stwierdzić, które gatunki występują najliczniej w powierzchni wszystkich cmentarzy.

Aby wyodrębnić gatunki pierwotnie wprowadzone przez ogrodników, podjęto próbę zdefiniowania tych roślin w podziale na apofity, gatunki rodzime, wprowadzane do siedliska przekształcone przez człowieka (=cmentarz) i antropofity, gatunki obce dla flory polskiej, które musiał wprowadzić użytkownik terenu przypadkiem lub intencjonalnie, projektując układ roślin cmentarza. Następnie zidentyfikowano gatunki roślin, które posiadają walory estetyczne i są stosowane w ogrodnictwie ozdobnym. Wreszcie, starano się określić listę gatunków, które zwyczajowo stosowano w nasadzeniach cmentarzy ewangelickich a tam stosowano rośliny z przypisaną symboliką zaczerpniętą z Biblii. Wykonane badania w obrębie roślinności miały prowadzić do powstania listy gatunków cmentarzy rodowych i za takie uznano wszystkie, które wykazywały wymienione trzy cechy łącznie, tj. były rodzime, ozdobne i symboliczne lub były obce, ozdobne i symboliczne. Uznano je za wskaźnikowe dla lokalizacji cmentarza ale też dalej nazwano je umownie gatunkami „cmentarnymi”.

postrzegalność cmentarza w krajobrazie, studia widokowe

Cmentarz położony w krajobrazie służył rozmyślaniom. Pokonywana na cmentarz droga rozwijała przed spacerowiczem pewien wątek znaczeniowy. Było to także związane z faktem, że w założeniach XIX-wiecznych bardzo ważna była perspektywa, głębia, droga i jej pokonywanie dynamizujące krajobraz, dające zmienność widoków. Dlatego jako ważne narzędzie w procesie badania cmentarzy należy uznać studium widoków, analizę postrzegalności cmentarza w krajobrazie.

Ryc. Sekwencja widoków z drogi na cmentarz rodowy w Pacółtowie

profile terenu z cmentarzami

Badaczki poszukiwały związków między cmentarzem i krajobrazem. Z tego względu prace ukierunkowane były m.in. na wygenerowanie profili terenu ukazujących strukturę pokrycia miejscowości z cmentarzami rodowymi oraz na wskazanie korelacji pomiędzy cechami biofizycznymi krajobrazu (ukształtowaniem terenu, środowiskiem przyrodniczym) a lokalizacją cmentarzy (określenie czynników lokalizacji miejsc pochówku właścicieli ziemskich). Przydatnym narzędziem był geoportal otwartych danych przestrzennych i chmura punktów.

analiza porównawcza: przeszłość versus współczesność

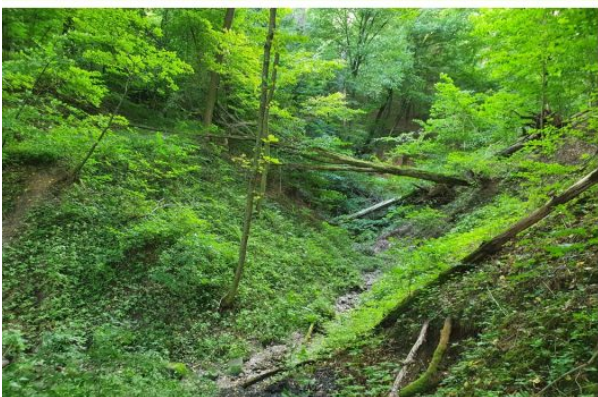
Celem komparatystyki było uchwycenie reliktyw – trwałych elementów aranżacji krajobrazu z cmentarzem.

interpretacja krajobrazu sakralnego

Sytuowanie obiektów rodowych na planie figury foremnej zbliżało je do najstarszych form sakralnych – świętych kręgów, jak i sepulkralnych – kurhanów, co wskazywało na neoromantyczną modę łączenia naturalnego krajobrazu z przestrzenią formowaną. Dlatego też w zakresie badań uwzględniono identyfikację i interpretację krajobrazu sakralnego. Ukształtowany krajobraz sakralny jest szczególnie cenną częścią krajobrazu kulturowego z uwagi na charakterystyczne cechy, dzięki którym łatwo można go wyróżnić oraz odczytać jego wartości symboliczne. Tymi charakterystycznymi cechami, których identyfikacja wskazuje na istnienie sacrum, są cztery utrwalone przez kulturę archetypy: góra, drzewo, woda oraz pustka (dystans).

Mamy nadzieję, że niniejszy tekst uwrażliwi Czytelników na nieczynne cmentarze ukryte w leśnej gęstwinie i jeśli na takowe natkną się w czasie wędrówek spojrzą na nie i historię odwiedzanych terenów z empatią...

Zapraszamy do zapoznania się ze stroną projektu, która sukcesywnie uzupełniana jest o kolejne wyniki badań: <https://cmentarzewschodniopruskie.amu.edu.pl/pl/>

Ryc. Zdjęcia prezentujące walory krajobrazowe miejsc, w których lokowano cmentarze rodowe na przykładzie Ostrowa, Sztynortu, Pityn i Kudyp

Ryc. Zdjęcia prezentujące zachowane relikty identyfikujące cmentarze rodowe w krajobrazie tj. jama grobowa w Kudypach, ogrodzenie w formie kamiennego muru w Pistkach oraz megalityczny kamienny krąg z tablicą nagrobną w Markowie

Ryc. Czytelnymi reliktnami dawnego krajobrazu cmentarzy rodowych w dalszym ciągu pozostają aleje, które ułatwiały rozpoznanie cmentarza, stając się jego identyfikatorami oraz budowały związek takiego miejsca pamięci z majątkiem, na przykładzie obiektów w Durągu i Tejstymach

Ryc. Zdjęcia prezentujące zachowane formy upamiętnienia zmarłych właścicieli majątków ziemskich: żeliwne krzyże, betonowe opaski, tablice nagrobne, kaplice grobowe, na przykładzie obiektów w Brejdynach, Pacółtowie, Durągu, Kowaliku, Rybnie

Anna Długozima, Izabela Dymitryszyn

Katedra Sztuki Krajobrazu, Instytut Inżynierii Środowiska, SGGW w Warszawie

Metryczka

Data opublikowania:	05.11.2024 10:10
Data ostatniej aktualizacji:	05.11.2024 10:38
Liczba wyświetleń:	3